

ARNOLD HUIJGEN

INFERNO

DE ONTDEKKING VAN DE HEL

WOORD VOORAF

Kennelijk zijn vergeten groenten uit de tuin van de protestantse theologie mijn niche. Het fascineert mij als in de samenleving aandacht groeit voor een fenomeen waarover kerk en theologie vanouds iets te melden hebben, maar waar ze verlegen mee zijn geraakt. Niet weten wat je ergens mee aan moet is een startpunt voor creativiteit, het begin van een zoektocht aan de hand van oude inzichten iets nieuws op tafel te zetten. In die zin is dit boek over de hel een logisch vervolg op mijn eerdere werk over Maria. Toegegeven: die overeenkomst zie ik zelf ook pas achteraf.

Net als pastinaak en schorseneren roept ook een boek over de hel nog voor de eigenlijke bereiding en consumptie al uiteenlopende reacties op. Op het eerste gezicht wekt het eerder afkeer dan verlangen. Dat wordt nog versterkt bij degenen die eerder een walging hebben opgebouwd, bij wie een bittere smaak is achtergebleven vanwege wat hun werd voorgeschoteld en opgedrongen. Ik hoop dat zij deze nieuwe bereiding een kans willen geven.

Dankbaar ben ik voor collega's die het belang van dit project zagen en mij stimuleerden door te gaan. De stimulansen liepen wel uiteen. De een vond het belangrijk dat het ultieme kwaad een bestemming kreeg nadat het in seculiere tijden dakloos was geworden. Een ander wilde dat het onbehagen en de angst in de samenleving ook in de theologie serieus genomen worden. Een derde vond het vooral nodig dat de twee wegen weer scherp naar voren komen, en de dreiging van verloren gaan. Alle drie lijken mij belangrijk. Mij dreef naast intellectuele nieuwsgierigheid vooral de urgente vraag waar mensen blijven tegenover de existentiële dreiging van de totale ondergang.

In het theologisch gesprek over de hel is het niet moeilijk een karikatuur te maken van andermans positie. Veel ingewikkelder vond ik het, te proberen recht te doen aan de diverse tradities en posities om vervol-

gens wel zelf beargumenteerd en beslist positie te kiezen. Tijdens het schrijven van dit boek heb ik elk van de drie belangrijkste tradities wel een tijdje aangehangen, totdat studie van Christus' nederdaling ter helle de doorslag gaf voor mijn eigen positie. Wie dit boek wel wat dik uitgevallen vindt, kan de leestijd halveren door na de inleiding verder te lezen vanaf het hoofdstuk over de nederdaling, of de hoofdstukken daarvoor aan de hand van de conclusies tot zich te nemen.

Veel dank ben ik verschuldigd aan degenen die delen van dit boek hebben gelezen en van kritiek hebben voorzien. Bert de Hek, Niels den Hertog, Anne van Olst, Peter Roosendaal, Arie Versluis en Marjanne van Vliet lazen de diverse hoofdstukken mee. Van Koert van Bekkum, Mark Bot, Dineke Houtman, Arjan van den Os, Suzan Sierksma en Ruben van Wingerden kreeg ik waardevolle reacties op het gebied van bijbelwetenschap en historische bronnen. Met Maarten Neuteboom sprak ik uitvoerig over Dante, met Oscar Grootveld over Nietzsche en met Christian Visser over hoofdstuk 5. Met collega's Edward van 't Slot en Maarten Wisse sparde ik over de denkrichting die ik in hoofdstuk 6 voorstel. Verder hebben gesprekken met onder anderen Hanna Reichel, Richard Steenvoorde en Phil Ziegler me erg geholpen, net als de reacties op presentaties bij de conferenties van de European Academy of Religion en de American Academy of Religion. Bij de weg naar dit boek hielpen Peter Gorter en Arjen van Trigt van uitgeverij KokBoekencentrum op een prettige en creatieve manier. Dank, Inge Slings en Annelise Marck, voor jullie nauwkeurige correctie van de lopende tekst, de voetnoten en zelfs de vertalingen.

Een boek over de hel gaat je niet in de koude kleren zitten. Het gaat over het ultieme kwaad, het einde van de huidige wereld, existentiële dreiging, ondergang – en gelukkig allereerst over God in Christus. Ik heb in dit boek recht willen doen aan vertegenwoordigers van diverse tradities, al ben ik het ook geregeld met hen oneens. Ik hoop de boodschap van de Schriften van het Oude en Nieuwe Testament trouw gehoord te hebben. Bovenal hoop ik in de volle zin van het woord christelijke theologie te hebben bedreven, in het spoor van het goede nieuws van Jezus Christus.

INLEIDING

1.1 DE HEL VANDAAG

Je komt de hel tegenwoordig overal tegen. Bij de opening van een klimaatop bijvoorbbeeld waarschuwde de secretaris-generaal van de Verenigde Naties, António Guterres: ‘Wij rijden op de snelweg naar de klimaathel en we hebben onze voet nog altijd op het gaspedaal.’¹ Ook de oorlog in Oekraïne wordt vaak een ‘hel’ genoemd.² Wie even online zoekt, vindt aardbevingen in Turkije en Syrië die als hel betiteld worden, drugsmaffia die het vredige Ecuador veranderde in een hel op aarde, maar ook uitbuiting van arbeidsmigranten en de bio-industrie worden als ‘hel’ getypeerd.³ De hel is de metafoor bij uitstek voor het summum van uitzichtloze ellende. Dat geldt niet alleen de buitenwereld, maar ook het mentale leven. De Belgische zanger *Stromae* zingt in het nummer *L'enfer* over zijn eenzaamheid en zijn gedachte aan zelfmoord: dat leek de enige manier om een eind te maken aan ‘die gedachten die mijn leven een hel maken’ (*‘ces pensées qui me font vivre un enfer’*).⁴

De hel als vuur maakt dat de associatie met klimaatverandering voor de hand ligt. In haar song ‘All the good girls go to hell’ uit 2019 bezingt Billie Eilish hoe de mensheid zichzelf te gronde richt.⁵ De videoclip toont hoe een engel vleugels aangemeten krijgt om vervolgens van de hemel

- 1 Letterlijk zei Guterres: ‘We are on a highway to climate hell with our foot still on the accelerator.’ <https://www.un.org/sg/en/content/sg/speeches/2022-11-07/secretary-generals-remarks-high-level-opening-of-cop27>.
- 2 Christopher Miller, “Hell. Just hell.” Ukraine and Russia’s war of attrition over Bakhmut’, *Financial Times*, 9 dec. 2022.
- 3 Ayla Jean Yackley e.a., ‘From “paradise” to hell: How a luxury development in Turkey became an earthquake death trap’, *Financial Times*, 28 feb. 2023; Joris van der Aa, ‘Hoe het veiligste land van Zuid-Amerika in 5 jaar veranderde in de hel op aarde: Ecuador, de Killing Fields van de drugsmaffia’, *Gazet van Antwerpen*, 18 februari 2023.
- 4 ‘Stromae – L'enfer (Live Performance)’, <https://www.youtube.com/watch?v=YAG6nj7Sff8>.
- 5 Billie Eilish, ‘All the Good Girls Go to Hell’, <https://www.youtube.com/watch?v=PZsSWwc9xA>.

naar de aarde te vliegen. Zij komt in een berg olie terecht waardoor haar vleugels niet meer functioneren. Als ze zich uit die smurrie weet los te maken, sleept ze de vleugels vol teer achter zich aan. Intussen breekt op de achtergrond een verzengende brand uit. Billie Eilish heeft gezegd dat het nummer verwijst naar klimaatverandering en naar haar frustratie over de mensheid die de planeet verwoest. De Californische heuvels branden vanwege de slechtheid van de mensheid. Proberen het goede te doen heeft geen zin meer, daarom is het geen probleem om je aan geen enkele regel te houden. De videoclip eindigt met een grote brand, een inferno. 'There's nothing left to save now': er is niets meer over om te redden.

Series

Ook afgezien van klimaatverandering is de hel een prominent thema in populaire cultuur. In de komische tv-serie *The Good Place* (2016-2020) wordt verkend wat hemel en hel eigenlijk zijn.⁶ De hoofdpersonen denken dat ze na hun overlijden in de hemel ('the good place') zijn, maar dat wordt hun alleen maar wijsgemaakt door een demon met de naam Michael. De plaats is juist zo ingericht dat ze elkaars leven tot een hel maken. Het geestige karakter van de serie gaat knap gepaard met ethische en filosofische diepgang. De vragen wat een mensenleven waard is, wat het goede leven is, hoe je goed gedrag meet en wat leven de moeite waard maakt, komen allemaal aan de orde. Producent Michael Schur betrok dan ook gespecialiseerde ethici bij de serie. Wat het goede leven is, wordt verkend aan de hand van de hel als hulplijn. In ieder geval geeft deze serie blijk van de intuïtie dat van het denken over de hel te leren valt over het leven.

1.2 DE HEL IN KERK EN THEOLOGIE

Terwijl de seculiere wereld zo vrijmoedig ellende als 'hel' benoemt, zijn christenen – en vooral de theologen onder hen – huiverig om het over

6 Michael Schur, *The Good Place*, <https://www.imdb.com/title/tt4955642/>. Dit is niet de enige serie waarin de hel een prominente rol speelt. Eveneens op Netflix is bijvoorbeeld de serie *Lucifer* (2016-2021) te vinden: Lucifer Morningstar verveelde zich als Heer van de Hel en is daarom een nachtclub Lux begonnen in Los Angeles. In filosofisch perspectief haalt deze serie het niet bij *The Good Place*, maar duidelijk is dat de hel tegenwoordig hot is. Zie ook Isabel Moreira & Margaret Toscano (red.), *Hell and its Afterlife: Historical and Contemporary Perspectives* (Farnham: Ashgate, 2010), 3.

de hel te hebben. Filosoof Bertrand Russell merkt daarom plagerig op dat onder christenen de hel tegenwoordig niet zo'n stevig geloofsartikel is, en zeker niet meer zo heet als vroeger.⁷

Uit onderzoek van het platform *Weet wat je gelooft* en het tijdschrift *De Nieuwe Koers* bleek dat steeds minder christenen geloven dat de hel bestaat, steeds minder predikanten in hun preken naar de hel verwijzen en steeds minder kerkgangers de hel als een centraal punt in hun geloof beschouwen.⁸ Dat is om verschillende redenen niet vreemd. Het heeft bijvoorbeeld met imago en geschiedenis te maken: in eerdere generaties zou de kerk 'hel en verdoemenis' hebben gepreekt, gewaarschuwd voor een altijddurende pijniging van mensen die niet het juiste geloof aanhingen. Dat mag een karikatuur zijn, het is wel het beeld van de kerk dat zich via het werk van schrijvers als Maarten 't Hart en Jan Siebelink heeft vastgezet in het collectieve geheugen. Het is begrijpelijk dat je zo'n karikatuur niet wilt bevestigen, maar dat je afstand houdt van de hel. De hel ligt gevoelig.

Illustratief voor de gevoeligheid is het stormpje dat opstak in het dagblad *Trouw* naar aanleiding van een interview over mijn inaugurele oratie.⁹ Daarin betoogde ik dat kerk en theologie het weer over de hel moesten hebben, al was het maar om te voorkomen dat mensen elkaars leven tot een hel maken. Dat leverde tal van afwijzende reacties op. Deze 'bangmakerij' moest stoppen, hel en verdoemenis preken zou mensen niet terugbrengen in de kerk. Lezers verwezen naar de last die ze ervoeren vanwege een religieuze opvoeding. Eén lezer verweet mij dat ik God de Schepper afschilderde als iemand 'die gehakt van ons maakt.'¹⁰ Een ander sprak van een 'theologisch gedrocht' en 'gebeuzel', een 'verderfelijk vaatje' waaruit ik zou tappen.¹¹ Een collega-hoogleraar van de VU beschouwde de rentree van de hel zelfs als het 'invoeren van het seculiere complotdenken in de theologie. Je gaat scheiden tussen mensen die deugen en zij die het niet doen. Een doodgevaarlijke tendens.'¹² In een slot-

7 Bertrand Russell, *Why I Am Not a Christian* (New York: Simon & Schuster, 1957), 195: 'Hell is neither so certain nor as hot as it used to be.'

8 Felix de Fijter en William den Boer, 'Is het vuur van de hel uitgedoofd?', *De Nieuwe Koers* 2020/1.

9 Maaike van Houten, 'Theoloog Arnold Huijgen: "De hel moet terug in de kerk"', *Trouw*, 13 sept. 2023.

10 Evamarion Scherrewitz, ingezonden brief in *Trouw*, 15 sept. 2023.

11 Dirk van den Glind, 'God straft ongelovigen met de hel: ongelooflijk dat een hoogleraar zoiets beweert', *Trouw*, 19 sept. 2023.

bijdrage lichtte de hoofdredacteur toe waarom een krant als *Trouw* zich met deze thematiek bezighield.¹³

Onder de lezers van *Trouw* bevinden zich kennelijk veel mensen voor wie de hel aan angsten uit hun jeugd refereert. Columnist Stevo Akkerman bijvoorbeeld schrijft dat hij de reacties van *Trouw*-lezers wel begrijpt: ‘Toen ik als puber voor het eerst stiekem naar de film ging, was de gedachte dat dit wel eens mijn hellevaart kon betekenen spannender dan de film zelf, terwijl het toch ging om *De kanonnen van Navarone*. De hel was echt en de eeuwigheid een angstig gapend gat.’¹⁴ Intussen had Akkerman mijn oratie een paar keer gelezen zonder dat iets daarin zijn verontwaardiging wekte. Kennelijk is de gevoeligheid voor de thematiek van de hel zo groot dat het gevaar bestaat dat mensen niet meer horen wat je eigenlijk zegt.

Toch is de mindere waardering van de hel onder christenen niet alleen aan beeldvorming toe schrijven. Voor veel christenen is de gedachte onverdraaglijk dat mensen voor altijd zouden worden gestraft, zelfs gepijnigd in een vuur zonder einde. Hoe is dat beeld te rijmen met de God die liefde is? Kun je geloven in een God die zijn schepselen aan eindeloze pijn onderwerpt, niet eens om ze een lesje te leren (dat zou ook al vragen oproepen), maar om ze eindeloos te straffen? Voorgaande generaties hadden kennelijk minder moeite met Gods straf. Het beeld van God is ingrijpend veranderd.

In de tentoonstelling ‘Van God los?’ over de onstuimige jaren zestig toonde Museum Catharijneconvent een televisiefragment uit eind 1966. Mies Bouwman blikt in een interview met Godfried Bomans terug op het voorbije jaar.¹⁵ Op de vraag wat volgens hem de belangrijkste gebeurtenis van het achterliggende jaar was, antwoordt Bomans resoluut: de sinterklaasintocht in Harlingen. Sinterklaas gooide namelijk bij het binnenvaren van de haven opeens zijn zak in de golven. Bomans: ‘Dat is een kerkelijk gebaar dat ik zeer toejuich. Daarmee heeft Sinterklaas aange-

12 Matthias Smalbrugge, in het Theologisch Elftal: ‘Mella Fuchs, “Wie de hel terug wil in de kerk, gaat ook bepalen wie deugt en niet. Een doodgevaarlijke tendens”’, *Trouw*, 22 sept. 2023.

13 Cees van der Laan, ‘Opvattingen over het hiernamaals zijn altijd actueel’, *Trouw*, 22 sept. 2023.

14 Stevo Akkerman, ‘De comeback van de hel’, *Trouw*, 17 sept. 2023.

15 Zie https://www.youtube.com/watch?v=gRUunRy_P2o. Dit interview werd ook vertoond in de tentoonstelling ‘Van God los? De onstuimige jaren zestig’ in Museum Catharijneconvent (2022).

toond: de periode van straffen, van sancties, van dreigen, van hel en vagevuur is nu afgesloten. Ik ben nu lief!' Bomans noemt Sinterklaas met een knipoog een thermometer van het religieus klimaat. Tien jaar eerder had Sinterklaas zijn zak volgens Bomans niet zomaar kunnen weggooien: 'Hij zou zijn opgepakt!' Maar de hele kerk heeft een draai gemaakt: aan dreiging doet zij niet meer. 'Er is een soort liefde gekomen in de kerk, God is aardiger geworden.' Als God bestaat, zal Hij vriendelijk zijn.

Ellendige en gruwelijke situaties in de wereld, zoals oorlogen en ander geweld, maken het beeld van een wrekende en straffende God voor velen onvoorstelbaar. God wil immers een eind aan het geweld. Of kunnen christenen geloven dat Joodse mensen die in Auschwitz hun ondergang tegemoet gingen, door hun sterven van de ene in de andere hel terecht kwamen, en dan ook nog eindeloos – enkel omdat ze niet in Christus geloofden? Wie kan op die vraag 'ja' antwoorden en tegelijk geloven dat God liefde is?

Wie het X-account van het Auschwitzmuseum volgt, ziet dagelijks foto's voorbijkomen van mensen die naar Auschwitz werden gedeporteerd. Vaak worden ze op hun geboortedag vermeld. Op de dag dat ik dit schrijf, zie ik bijvoorbeeld Max Leopold Hahn, geboren op 22 februari 1938 in Wenen.¹⁶ Op de foto kijken zijn donkere ogen een beetje verbaasd naast de camera. Zat zijn moeder daar zijn aandacht vast te houden totdat de foto gemaakt was? Het X-account vermeldt dat de kleine Max op 4 oktober 1944 van het getto van Theresienstadt naar Auschwitz werd gedeporteerd. 'Hij werd in de gaskamer vermoord na de selectie', schrijft @AuschwitzMuseum erbij. Zoals de zesjarige Max zijn er miljoenen. Gingen al deze mensen naar de hel? Dat is toch niet te geloven?

De context van ontkerkelijking en secularisatie verklaart mede waarom steeds minder christenen geloven dat de hel bestaat. Westerse christenen leven in een cultuur van ongelof, waar geloof in Christus de uitzondering is en het leven alsof God niet bestond de norm. Zouden dan al die sympathieke mensen zo'n verschrikkelijke toekomst tegemoet gaan? Je vriendelijke buurman, je integere en humoristische collega, misschien zelfs je lieve kinderen? Wie werkelijk gelooft dat het gevaar van eindeloos lijden voor hen dreigt, zou zijn baan opzeggen en zich voltijs wijden aan hun onmiddellijke bekering. Als het huis van je burens

¹⁶ <https://x.com/AuschwitzMuseum/status/1760726236622442592>.

in brand staat, waarschuw je hen immers ook. In de praktijk loopt het zo'n vaart niet en leven christenen rustig samen met hun niet- of andersgelovige medemensen.

Voor veel christenen voelt de gedachte van alverzoening of universalisme bevrijdend: uiteindelijk zou de hel eindig zijn en wordt iedereen gered, zij het soms na een aanzienlijke periode van straf. Recent schreef Reinier Sonneveld een boek waarin hij op basis van bijna-doodervaringen betoogt dat de hel een einde heeft en iedereen gered wordt.¹⁷ Sonneveld schrijft bevlogen, maar volgens critici ook 'schrikbarend ongenueanceerd'.¹⁸ Universalisme voelt voor velen goed, maar is het ook verantwoord?

Intussen is er een stevige minderheid van christenen die nadrukkelijk opkomt voor het bestaan van de hel en die vindt dat de thematiek juist niet uit de weg moet worden gegaan. Waarom zou je meebewegen op de golven van de tijd en niet ferm opkomen voor de bijbelse leer? Driekwart van de respondenten in het onderzoek van *De Nieuwe Koers* blijft de traditionele visie op de hel aanhangen. Ongeveer de helft van die groep vinkte aan: 'De hel is een eeuwigdurende, bewuste fysieke en geestelijke kwelling. Wie verloren gaat zal in de hel zowel lichamelijk als geestelijk tot in eeuwigheid worden gepijnigd als straf van God.' De andere helft koos voor de variant waarin de 'fysieke en geestelijke kwelling' niet genoemd staan en het wezen van de hel bestaat in de 'eeuwige scheiding van God'. Opvallend gegeven: in behoudende kringen neemt steun voor de traditionele kijk op de hel toe, vooral bij jongeren. Hoe dat komt, vermeldt het onderzoek niet. Ik durf er wel naar te raden: in een context die hoe langer hoe minder gestempeld is door het christelijk geloof, verlangen veel christenen naar een duidelijke boodschap, die geen water bij de wijn doet. Omdat de hel een moeilijk geloofsartikel is, dat vaak het eerste is dat wordt losgelaten door wie het geloof begint te verlaten, wordt het een identiteitskenmerk van orthodoxie.¹⁹ Juist omdat het geloof van veel christenen steeds humaner en milder wordt, benadrukken degenen die nog wel orthodox willen zijn de zogenaamde 'twee wegen': de ene tot het behoud en de andere tot het verderf.

17 Reinier Sonneveld, *Het einde van de hel: Waarom niemand wordt afgeschreven* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2025).

18 Ruben van Wingerden, 'Het "beste theologische boek van 2025" – over de hel – steunt op wankel uitleg van de Bijbel', *Nederlands Dagblad* 17 nov. 2025.

19 Zie in mijn *Maria: Icoon van genade* (Utrecht: KokBoekencentrum 2021), 194-195 hoe iets soortgelijks gebeurde met de leer van de maagdelijke geboorte.

Christenen die geloven dat de hel een realiteit is, kunnen lijden aan die overtuiging of de gevolgen ervan. Hun kinderen die kerk en geloof vaarwel zeggen, gaan volgens deze overtuiging een inktzwarte toekomst tegemoet. Maar ook van mensen binnen de kerk is de vraag of het voor hen eeuwig wel of eeuwig wee zal zijn, en die overtuiging geeft extra gewicht aan de prediking. Met name in bevindelijk-gereformeerde kring twijfelen velen of zij delen in het ware geloof, soms met existentiële angst tot gevolg. In die zin hebben de *Trouw*-lezers gelijk: dergelijke angst is niet alleen iets van het verleden. Aan de andere kant hebben orthodoxe christenen gelijk: als de hel als plaats van eeuwige straf bestaat, moet deze voluit ernstig worden genomen.

Theologisch staat er veel op het spel. Verlies aan geloof dat de hel bestaat, geldt niet ten onrechte als een belangrijke indicator van betekenisverlies van het christelijk geloof. De Amerikaanse theoloog Richard Niebuhr (1894-1962) typeerde vrijzinnig geloof eens als: 'Een God zonder wraak brengt mensen zonder zonde in een koninkrijk zonder oordeel door de bediening van een Christus zonder kruis.'²⁰ En in Nederland zag H. Berkhof (1914-1995) hoe een crisis zich aftekende in het midden van de toenmalige Nederlandse Hervormde Kerk, de zogenaamde midden-orthodoxie, omdat de spanning van wet en evangelie verdween: 'Omdat wij niet meer over de hel durven spreken, wordt de hemel een bleek en vanzelfsprekend geval. Omdat wij geen bedreigingen meer durven uit te spreken, worden de beloften in onze mond flauw en nietszeggend.'²¹ Als Niebuhr en Berkhof gelijk hebben, vervaagt het christelijk geloof wanneer oordeel, wraak en hel geen plaats meer hebben.

Overtuigingen rondom de hel lopen dus nogal uiteen. In de media wordt de hel als metafoor voor ellende vrijmoedig gebruikt, zonder verband met de hel als hiernamaals. Kerk en theologie zijn ermee verlegen, maar op verschillende manieren. De meeste westerse christenen geloven niet meer dat de hel bestaat, maar voor wie bij dat geloof opgroeide, kan het een open zenuw zijn. Wie nog altijd gelooft dat de hel bestaat, doet dat doorgaans met ferme orthodoxe overtuiging, maar geregeld ook met existentiële angst over de toekomst van zichzelf en anderen. Reden genoeg voor nader onderzoek. Raken het seculiere spreken over de hel in dit leven (de klimaathel, de hel van de oorlog) en de christelijke

20 Reinhold Niebuhr, *The Kingdom of God in America* (Hamden: Shoe String Press, 1956), 193.

21 H. Berkhof, *Crisis der middenorthodoxie* (Nijkerk: Callenbach, [1951]), 35.

traditie over de hel elkaar? Kunnen ze nauwer op elkaar betrokken worden en wat zou dat opleveren? Om die vragen te beantwoorden is fundamenteel theologisch onderzoek nodig naar het bijbelse en theologische gehalte van verschillende visies op de hel, en vooral naar Gods liefde en recht.

1.3 VRAAG EN METHODE

De centrale vraag in dit boek is welke theologische, existentiële en spirituele betekenis de hel kan hebben voor kerk, samenleving en individuele mensen vandaag. Om die vraag te beantwoorden, maak ik telkens drie bewegingen: naar de Bijbel, de theologische en filosofische traditie en naar actuele vragen en overwegingen.²² Elk van de volgende hoofdstukken bestaat dan ook uit drie paragrafen en een conclusie. Bijbel, traditie en actualiteit sluiten zelden naadloos op elkaar aan; geregeld botsen ze zelfs stevig. Dat maakt het gesprek tussen deze drie dynamisch en spannend.

De eigen tijd en context is de horizon voor theologische discussie en stellingname. Theologie vindt immers niet in een vacuüm plaats, maar in een kritische dialoog met hedendaagse overtuigingen. Wie vandaag over de hel spreekt, zal dat waarschijnlijk anders doen dan in het verleden gebeurde. Wie eenvoudigweg eerder ingenomen posities herhaalt, plakt oude antwoorden op nieuwe vragen en zegt iets anders dan voorheen bedoeld werd. Het vertrouwen om dicht op de eigen tijd betrokken te theologiseren, is ontleend aan de geloofsovertuiging dat de Heilige Geest niet gebonden is aan de denkvormen van de vierde of van de zestiende eeuw, omdat de levende Christus zijn gemeente nooit alleen laat.

Christelijke theologen hebben intussen de wijsheid niet in pacht. Van vroege tijden af hebben theologen benadrukt dat waardevolle inzichten ook buiten kerk en theologie te vinden zijn. Wat heeft het te zeggen dat de beeldtaal van de hel prominenter buiten dan binnen de kerk te vinden is? Kunnen christenen de dialoog aangaan over de aard en bestemming van het kwaad op een manier die aansluit bij hedendaagse vragen, en die mogelijk overtuigt? Voor de theologie is dit van levensbelang. Tradities blijven enkel vitaal wanneer ze in het licht van kritische vragen door nieuwe generaties worden toegeëigend. De maatschappelijke horizon is daarvoor cruciaal.

22 Deze methode gebruikte ik ook in *Maria: Icoon van genade*.

Christelijke tradities vormen zowel de bedding als de gespreksruimte voor de theoloog. De andere contexten van eerdere generaties reiken diverse perspectieven aan, terwijl de vragen naar de bestemming van de mens, de aard van het kwaad en de bedoeling van God universeel zijn. Intussen gaat het over God, dus staat de waarheid op het spel. Ten aanzien van de thematiek van de hel biedt de traditie behalve historische informatie over de totstandkoming van diverse opvattingen over de hel ook inhoudelijk denkwerk. Daarbij beperk ik me hoofdzakelijk tot christelijke tradities; joodse en islamitische tradities komen slechts zijdelings aan bod.²³ Binnen de christelijke traditie heb ik speciale aandacht voor de gereformeerde theologie waarin ik geworteld ben, overigens zonder eenkennig te worden.

In het gesprek met tijdgenoten en met de traditie spelen voor mij de kunsten een belangrijke rol, vooral vroegmoderne schilderkunst en moderne literatuur. Niet alleen zijn literatoren vaak seismografen van de cultuur, die al ervaren en aanduiden wat pas later in filosofie of theologie wordt verwoord; de thematiek van de hel leent zich ook bij uitstek om aan de hand van verbeelding benaderd te worden. Juist aan de grens van het kennen en van de menselijke existentie hebben beelden een meerwaarde ten opzichte van het discursieve denken. Verbeeldingen en verbeeldingen van de hel zijn dan ook in de geschiedenis minstens zo toonaangevend geweest als theologische gedachtevorming.

Ook de Bijbel spreekt over de hel primair in beelden. De bijbelse geschriften zijn mijn belangrijkste bronnen en gesprekspartners. Bewust gebruik ik het meervoud, omdat de diverse bijbelschrijvers verschillende accenten zetten. De evangelist Matteüs bijvoorbeeld schrijft veel over de hel als ondergang en straf, terwijl het evangelie volgens Johannes helemaal geen hel lijkt te kennen, maar wel de dood. Overigens gaan achter de Nederlandse term 'hel' diverse Hebreeuwse en Griekse begrippen schuil, met verschillende connotaties. De bijbelse veelvormigheid bood in de christelijke traditie interpretatieruimte voor verschillende positiekeuzes: van de gedachte dat ongelovigen voor eeuwig en altijd gestraft worden, tot de leer van het vagevuur of een definitieve vernie-

23 Alan E. Bernstein, *Hell and Its Rivals: Death and Retribution among Christians, Jews, and Muslims in the Early Middle Ages* (Ithaca: Cornell University Press, 2017), biedt een overzicht. Zie voor de islam Mohammad Hassan Khalil, *Between Heaven and Hell: Islam, Salvation, and the Fate of Others* (Oxford: University Press, 2013); Einar Thomassen, 'Islamic Hell', *Numen* 56/2 (2009), 401-416; Alan F. Segal, *Life after Death: A History of the Afterlife in the Religions of the West* (New York: Doubleday, 2004), 639-698.

tiging van ongelovigen en de idee dat uiteindelijk iedereen gered wordt, ofwel de alverzoening.

De diversiteit maakt de Bijbel niet tot een wassen neus, die zich in willekeurig welke richting laat buigen. In de bijbelse teksten tekent zich wel degelijk een lijn af. Eerder trok ik de voorlopige conclusie dat overal waar in de Bijbel sprake is van 'hel', mensen worden uitgesloten, buitengezet.²⁴ Deze lijn laat zich verder bevragen en verkennen. De drie belangrijkste traditionele visies op de hel, die van de eeuwigdurende straf, de vernietiging en de alverzoening, kunnen zich met enig recht op sommige bijbelteksten beroepen, maar hebben alle drie ook moeite met bijbelteksten die hun positie lijken te ondergraven. Uiteraard hebben alle drie tradities strategieën ontwikkeld om teksten die niet met hun positie sporen, toch geloofwaardig te interpreteren. In wat volgt, probeer ik allereerst de eigen zeggingskracht van de bijbelse teksten recht te doen. Dat vereist exegetisch handwerk dat enerzijds verschillen niet wegpoetst, en anderzijds zoekt naar een rode draad, vanuit een houding van ontvankelijkheid.²⁵

De overtuiging dat de Schrift door de Geest geïnspireerd is, komt niet in mindering op de bijbelse diversiteit, maar ondersteunt die juist. Kennelijk heeft de Geest verschillende evangelisten met diverse accenten willen gebruiken, die elk een eigen stem vormen in het koor van de Bijbel. Sommige stemmen vormen een contrapunt bij andere stemmen, andere klinken dissonant. Het zou zonde zijn de eigen klankkleur van bijbelteksten te laten ondersneeuwen.²⁶ De symfonie van de Bijbel wordt dan bijgesteld tot een monotoon geluid als van een wekker, of een telkens herhaalde tweetoon van een ambulance. De genade van de Geest is gelukkig polyfoon en veelkleurig.

Juist als het over heftige dingen gaat die ons vreemd zijn en misschien wel tegen de borst stuiten, komt het erop aan de Schrift het volle pond te geven. Dat geldt trouwens ook als de Bijbel de dingen anders blijkt te zeggen (of zelfs andere dingen zegt) dan traditioneel is overgeleverd. Misschien is dat nog wel het moeilijkste: de Bijbel lezen zonder

24 Arnold Huijgen, *Waarom de wereld een hel nodig heeft* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2023), 37-38. Dit essay was een beknopte voorloper van dit boek.

25 Zie hierover mijn *Lezen en laten lezen: Gelovig omgaan met de Bijbel* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2019), 130-144.

26 Zie voor een pleidooi om theologie te beginnen bij het lezen van de teksten: Eep Talstra, *De bijbel als biografie van God en mensen: Geschiedenis en hergebruik van teksten* (Amsterdam: University Press, 2024).

direct voorrang te geven aan de eigen intuïtie of traditie, hetzij progressief of conservatief. Dat de Bijbel zich niet zomaar in een systeem laat dwingen, zorgt dat deze een kritische tegenstem blijft die de theologische bezinning zowel stuurt als hindert. Met het oog daarop neemt dit boek de ruimte om diverse bijbelteksten te exegetiseren.

Iedereen neemt zijn of haar eigen geschiedenis mee als het over de hel gaat. De boodschap die je van jongs af hebt meegekregen, blijft op de een of andere manier bij je: als kostbaar erfgoed of juist als schadelijk gevaar waarvan je hartgrondig afstand neemt. Dat gewicht van de eigen geschiedenis geldt voor mij net zo goed als voor de lezers van *Trouw*. Wat mijzelf betreft: ik ben opgegroeid onder preken waarin de dreiging van de eeuwige ondergang een reëel perspectief was, al werd dat nooit tot een onontkoombare realiteit: de dreiging van de hel gold juist als een aansporing tot bekering. Als oudste kind in een groot gezin stond ik nogal eens op de niet zo grote overloop te wachten tot de badkamer vrij was. Aan de wand hing één afbeelding: de befaamde plaat van de brede en de smalle weg. Dat hadden mijn ouders slim gedaan. Links was de brede weg afgebeeld. Mensen vermaken zich daar in danszalen, concertzalen, casino's, met uitbundige kleren en veel drank. Maar die weg eindigt wel in een instortende stad met een uitslaande brand onder een geweldig onweer. Ter rechterzijde ligt de smalle weg, waar minder mensen, eenvoudig gekleed, hun weg vinden via het kruis van Christus en de kerk naar het nieuwe Jeruzalem. De boodschap van de plaat was duidelijk: wend je af van al het wereldse vermaak en zorg dat je door de nauwe poort de smalle weg gaat naar het behoud, anders loopt het slecht af. Zo'n beeld zet zich gemakkelijk vast bij kinderen en dat was natuurlijk ook precies de bedoeling van deze poster.²⁷ Lukt het generaties die met dit beeld zijn opgegroeid met een open blik de bijbelse geschriften te lezen en te heroverwegen wat 'hel' betekent?

Muziek, schilderstukken en andere artefacten zijn beeldbepalend voor de visie op de hel. De plaat van de brede en de smalle weg is daarvan slechts een eenvoudig en piëtistisch voorbeeld. Het culturele archief biedt echter veel meer, zoals een monument van de geest als de *Divina Commedia* van Dante Alighieri (1265-1321), die een reis beschrijft door de

27 De poster (1866) is afkomstig uit kringen van het Duitse piëtisme, en is waarschijnlijk bedacht door Charlotte Reihlen (1805-1868), zo leerde ik van Stefan Paas, *Vrede op aarde: Over heil en redding in deze tijd* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2023), 81.

hel (*inferno*), via het vagevuur (*purgatorio*) naar het paradijs (*paradiso*). Sandro Botticelli (1445-1510) illustreerde een uitgave ervan, onder andere met een *Mappa dell'Inferno* ('Kaart van de hel').²⁸ Ook Jheronimus Bosch (±1450-1516) schilderde de hel als deel van een drieluik: links het paradijs, in het midden de Tuin der Lusten en rechts de hel. En zo is er nog veel meer.

Tradities rondom de hel zijn er vele.²⁹ Het Oude en Nieuwe Testament kwamen tot stand in de context van Joodse tradities rond de opstanding van de doden en de straf voor de goddelozen, maar ook van Griekse mythologische verhalen over de onderwereld. Onder kerkvaders werd niet eenstemmig gedacht over de bestemming van ongelovigen. De visie van Aurelius Augustinus (354-430) zou in de westerse traditie dominant worden: hij ziet de hel als plaats van altijddurende pijniging. Daarnaast staat de befaamde leer van de *apokatastasis*, waaraan de naam van Origenes van Alexandrië (±185-254) vaak verbonden wordt: uiteindelijk komen alle mensen tot hun goede bestemming. Waar origenistische leerstellingen als ketterij werden veroordeeld, gold dat niet van de universalistische gedachten van Gregorius van Nyssa (±335-394). Dan is er nog de traditionele leer van het *purgatorium*, ofwel het vagevuur: gelovigen worden na de dood gelouterd om de hemel binnen te kunnen gaan. Reformator Maarten Luther (1483-1546) ging voorop in het verzet tegen die leer van het vagevuur, vooral tegen de mogelijkheid om tijd in het vagevuur af te kopen met aflaten. Verderop in de traditie worden door Jonathan Edwards (1703-1758) de verschrikkingen van de hel retorisch ingezet. De zondaar die zich niet bekeert, is volgens hem als een spin die aan een dun draadje boven de hel hangt. Nog altijd lezen middelbare scholieren in de Verenigde Staten deze preek van Edwards omdat deze de katalysator was van de eerste grote opwekking in de Verenigde Staten.³⁰ Keuzemomenten biedt de theologische traditie dus genoeg.

28 Deborah Parker, 'Illuminating Botticelli's Chart of Hell', *MLN* 128/1 (2013), 84-102, m.n. 100 laat zien dat Dante scherpstelt op het temporele, terwijl Botticelli het ruimtelijke centraal stelt.

29 Dat geldt overigens niet alleen wat de hel betreft. Zie bijvoorbeeld een traditiehistorische schets van de leer van de hemel in Colleen McDanell & Bernard Lang, *Heaven: A History* (New Haven: Yale University Press, 2001).

30 Jonathan Edwards, 'Sinners in the Hands of an angry God', in: *The Works of Jonathan Edwards* (Edinburgh: Banner of Truth, 1974), 2:10: 'The God that holds you over the pit of hell, much as one holds a spider, or some loathsome insect, over the fire, abhors you, and is dreadfully provoked: his wrath towards you burns like fire; he looks upon you as worthy of nothing else, but to be cast into fire.'

In de centrale vraag voor dit boek, die ik hierboven formuleerde, komen niet alleen de theologische en spirituele betekenis van de hel voor, maar ook de existentiële. Wie beseft dat het bij theologische reflectie op de hel gaat om echte mensen, voelt dat tot in zijn botten – of beter, tot in zijn hart. Dat lijkt me ook meer dan nodig. Wie niet beseft dat hier gesproken wordt over mensen van vlees en bloed, die iemands moeder, iemands kind zijn, vindt niet de juiste toonhoogte om over de hel te spreken. Als ik me niet vergis, wekt een traditionele visie op de hel als plek van altijddurende pijniging zo gemakkelijk irritatie vanwege de suggestie van onverschilligheid en gebrek aan empathie. Ieder die over de hel spreekt, zou eerst moeten overwegen wat zijn overtuiging betekent als hijzelf tot de verworpenen blijkt te behoren. Er moet positie gekozen worden, maar wel met maximale sensitiviteit en bescheidenheid. Dat maakt dit boek tot een kwetsbare onderneming. De vragen laten liggen is echter nog kwetsbaarder.

Het existentiële aspect heeft consequenties voor de methode die in dit boek gevolgd wordt. Het thema ‘hel’ staat mede in de belangstelling van godsdienstfilosofen en theologen die analytisch-filosofisch te werk gaan. Dergelijke benaderingen bied ik bewust niet, nog afgezien van de vraag of ik dat zou kunnen. Naar mijn overtuiging hebben analytische filosofie en formele logica hun goed recht en kunnen zij helpen om begrippen te verhelderen, anomalieën bloot te leggen en argumentaties te verbeteren. Toch meen ik dat de theologische denkweg een andere is: een die van begin tot eind vanuit Gods openbaring in Christus denkt en daarom particulariteit, eigenheid en subjectiviteit voluit serieus neemt. Wat dit impliceert, zal in de loop van dit boek duidelijk worden.

1.4 **OPZET**

De opzet van de eerste hoofdstukken van dit boek is bepaald door de belangrijkste interpretaties die de hel heeft gekregen, in de Bijbel en door de eeuwen heen. Allereerst is dat de augustiniaanse visie op de hel als altijddurende pijniging (hoofdstuk 2), de ‘standaard’ visie in het christelijke Westen, waar velen mee vertrouwd zijn. Daarnaast staan de annihilationistische gedachte van de hel als vernietiging van de goddelozen (hoofdstuk 3) en de visie op de hel als reinigingsoord, zowel in de gestalte van het vagevuur als in de idee van de alverzoening (hoofdstuk 4). Elk van deze interpretatiescholen biedt een eigen lezing van bijbelteksten. Ik begin steeds bij deze tradities om daarna de bijbelse

teksten te belichten waarop aanhangers van deze traditie zich kunnen beroepen. Hoewel de selectie van te bespreken bijbelteksten mede door de traditie wordt bepaald, lees ik de bijbelteksten zo min mogelijk door die lens en zo veel mogelijk in de eigen context. Daardoor wordt de plausibiliteit van elk van de drie belangrijkste interpretaties gewogen. In elk hoofdstuk maak ik daarna de beweging naar de actualiteit, om te vragen welke waarde de beschreven visie op de hel heeft. Door de belichting van de drie belangrijkste tradities maak ik een reis door de geschiedenis van kerk en theologie. Ondertussen noteer ik winst- en verliespunten van de diverse tradities.

Bewust begin ik bij de traditionele visie die op Augustinus teruggaat en die de westerse theologie heeft gestempeld. In een overzichtsartikel stelt Jonathan Kvanvig dat die traditionele visie bestaat uit de aanvaarding van de volgende vier stellingen.³¹

- 1 *Straf*: de hel is een plaats waar mensen gestraft worden;
- 2 *Geen ontsnapping*: de hel is een plaats waaruit mensen niet weg kunnen, ook als ze dat zouden willen;
- 3 *Anti-universalisme*: sommige mensen worden daadwerkelijk naar de hel verwezen;
- 4 *Eeuwig bestaan*: de hel is een plaats waar mensen bewust en voor eeuwig bestaan.

Alternatieve visies ontkennen telkens een of meerdere van deze stellingen.³² Het annihilationisme (vernietigingsleer) ontkent de vierde stelling: mensen worden wel gestraft, zij kunnen aan die straf niet ontsnappen en worden wel naar de hel verwezen, maar aldaar verdwijnt hun bestaan in het niets. Het universalisme ontkent de derde stelling: de hel is een plaats om mensen voor eeuwig te straffen zonder ontsnapingsmogelijkheid, maar in feite is de hel leeg en wordt geen mens daadwerkelijk naar de hel verwezen. De leer van de tweede kans ontkent de tweede stelling: mensen kunnen ook in de hel nog tot inkeer komen om hun eeuwigdurende straf te ontgaan. Omdat in de bijbelse geschriften naar algemene overtuiging geen aanleiding voor deze gedachte te vinden is, wordt ze niet in een afzonderlijk hoofdstuk besproken, al komt

31 Jonathan L. Kvanvig, 'Hell', in: Jerry L. Walls (red.), *The Oxford Handbook of Eschatology* (Oxford: University Press, 2010), 414.

32 Kvanvig, 'Hell', 416-417.

ze her en der wel ter sprake. Van de eerste stelling is volgens Kvanvig in de traditie geen ontkenning te vinden. Niettemin is wel gediscussieerd over de vraag wat onder 'straf' verstaan moet worden. Die vraag zal de discussie in dit boek ook steeds vergezellen.

Het gruwelijkste aspect van de leer van de hel is ongetwijfeld de gedachte dat mensen eindeloos zouden worden gepijnigd. Vanaf de kerkvader Augustinus van Hippo heeft deze gedachte de westerse kerk gestempeld. Hoofdstuk 2 behandelt daarom niet alleen Augustinus' teksten, maar belicht ook de verdichting van de hel in Dantes meesterwerk. De vraag is in hoeverre het beeld van de hel als eindeloze pijniging bijbels is. Hierbij spelen teksten uit de bijbelboeken Matteüs en Openbaring een belangrijke rol. Met de gelijkenis van de rijke man en Lazarus vormen deze teksten de hoofdmoot van de bijbelse paragraaf. Om te begrijpen waarom de hel als eindeloze pijniging zo moeilijk voorstelbaar is geworden voor moderne westerlingen, ga ik in de derde paragraaf te rade bij Hannah Arendt, Michel Foucault en Oliver O'Donovan.

Een alternatief voor de leer van de eeuwige straf is het annihilatisme, de gedachte dat de hel vernietiging van de goddelozen betekent. Hiervoor beroept men zich vaak op teksten uit het Oude Testament en uit de drie synoptische evangeliën. Deze bijbelse teksten worden dan ook in hoofdstuk 3 besproken. Het aspect 'vernietiging' speelt een prominente rol in hedendaagse 'hel-taal' voor klimaatverandering, dus verken ik hoe het spreken over vernietiging zich verhoudt tussen kerk en samenleving. Hierbij speelt een rol dat wij onze eigen uitroeiing nauwelijks kunnen denken. De vraag naar extinctie, van het individu en van de mensheid, moet daar dus aan de orde komen, evenals de aard van het niets (*nihil*). Gesprekspartners daarbij zijn Friedrich Nietzsche en Tommy Wieringa.

De gedachte van de hel als reiniging is in de traditie op twee manieren uitgedrukt: in de leer van het vagevuur of purgatorium, dat onvolkomen gelovigen reinigt, en in de gedachte van de alverzoening, waardoor iedereen gered wordt. Reformatoren hebben zich krachtig tegen beide verzet, omdat ze onbijbels zouden zijn. Vagevuur en alverzoening lijken op het eerste gezicht heel verschillend, maar beide draaien om reiniging van mensen die op zichzelf niet toelaatbaar waren in Gods Koninkrijk. Ze verschillen wel in de vraag wie gereinigd worden: het vagevuur reinigt gelovigen, bij de alverzoening worden ook ongelovigen gereinigd en toegelaten. Hoofdstuk 4 tekent de ontwikkeling van

zowel vagevuur als universalisme na en confronteert die met kritiek. Vervolgens onderzoek ik enkele teksten uit de brieven van Paulus die mogelijk op reiniging zouden kunnen wijzen, vooral 1 Korintiërs 3. De derde paragraaf gaat de winst- en verliespunten van vagevuur en universalisme na.

Na de diepteboring in de diverse tradities maakt hoofdstuk 5 een nieuwe start bij wat ik beschouw als de sleutel voor het spreken over de hel: de belijdenis van Christus' 'nederdaling ter helle'. Die zinsnede komt in de apostolische geloofsbelijdenis voor. Deze christologische toegang zet de hel in een nieuw licht. Aan Christus' weg in de diepte kan afgelezen worden wat de hel is, als dodenrijk en als macht van de dood. De eerste paragraaf schetst de ontwikkeling van de gedachte van de nederdaling ter helle, die vooral in de oosterse traditie ontwikkeld is. De tweede paragraaf bespreekt de bijbelse teksten die op de achtergrond een rol spelen, vooral de befaamde tekst over Christus die 'naar de geesten [is] gegaan die gevangen zaten, om dit alles aan hen te verkondigen' (1 Petr. 3:19). In de derde paragraaf wordt een theologie van de nederdaling ontwikkeld, onder andere aan de hand van een beroemd altaarstuk van de hand van Duccio di Buoninsegna.

In het zesde hoofdstuk breng ik lijnen bij elkaar in een systematisch-theologisch voorstel. Daarbij houd ik vast aan de inzet bij Christus: alleen in zijn licht laat de duisternis van de hel zich ontdekken. Aan de hand van Jezus' uitspraken waarin Hij 'Ik ben' zegt in het evangelie van Johannes bespreek ik aspecten van de hel. Dat evangelie wordt in literatuur over de hel meestal niet besproken, omdat het expliciet weinig over de hel zegt. Het stelt echter dat wie niet gelooft, al verloren is (Joh. 3:18). Daarmee is de sleutel gegeven voor de hel als een soort fotonegatief van Gods openbaring in Christus, die de weg, de waarheid en het leven is. Tegelijkertijd ontkom ik er niet aan enkele vragen te bespreken die niet direct opkomen uit de christocentrische benadering, maar waar velen wel mee zitten: wie bevinden zich in de hel, hoe voorkom ik dat ik er terecht kom, is de hel een vorm van straf, een plaats? Toch blijf ik ook bij de bespreking van deze vragen Christus' nederdaling ter helle als sleutel gebruiken. Beelden van de hel vormen daarbij een serie negatieven.

Dit boek eindigt met een concluderend hoofdstuk 7. Daarin vat ik het betoog van de diverse hoofdstukken nog eens samen, en bied ik een meditatieve overweging van de hel in de huidige tijd, aan de hand van *The Waste Land* van T.S. Eliot en het gedicht 'Pasen' van Ida Gerhardt.

DE HEL IS EEN WEERBARSTIG THEMA UIT HET CHRISTELIJK GELOOF. BESTAAT DE HEL? EN WAT BETEKENT DIT VOOR ONS?

Inferno is een grondig en toegankelijk onderzoek naar zowel bijbelse bronnen als christelijke en seculiere tradities over de hel. Het is een spannende zoektocht naar de betekenis en relevantie van de duistere afgrond vandaag. Christus' nederdaling in de hel biedt in dit boek de sleutel tot een nieuw verstaan van de hel. Van daaruit ontvouwt zich een theologie die zowel recht doet aan de veelkleurigheid van Schrift en traditie als aan de rauwheid van menselijke ervaringen. *Inferno* herijkt het gesprek over de hel in deze tijd fundamenteel. Het wijst een weg door de duisternis, in het licht van Christus.

KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT

ISBN 978 90 435 4341 5 • NUR 700

9 789043 543415 >